

Բըռունցքը բացաւ
Կայծակներուն դէմ,
Ու սեւ ամպերէն
Պաշտպանեց մարդիկ:

Ամէն նոր դարնան,
Իր դէմքն աղուոր էր,
Կը ծաղկէր ինչպէս
Հարսնուկ մայրացած,
Պըտուղներ կու տար,
Աննաման սիրով:
Հեզ ու համբերող
Ինչպէս հին մարդիկ,
Կը հաւաքէր շուրջն
Աղքատն անտէրունջ,
Տուն ու տանիք էր
Ամէնուն համար:

Եւ օր մ'ալ ըզգաց,
Զըմեռ ատեն էր,
Արմատներու դող,
Ճիւղերու սարսուռ,
Սրտի յոգնութիւն.
Հուժկու թոքերուն
Շունչը կը պակսէր,
Հազար աչք ունէր
Հազարն ալ պղտոր:

Ա՛խ, ուսկի՞ց մըտան
Իր կողերուն մէջ
Որդեր դաղրելի,
Գիշակեր թռչուն
Եւ բուն մահաճայն:
Բըզըքտեցին ծառն,
Եւ արիւնի տեղ՝
Թարախ հոսեցաւ:

Մեռնելու մօտ էր
Ու հեւք կը պակսէր.
Հողին գիրկն ինկաւ,
Պահէ զիս, խնդրեց.
Կը վախէր կրակէն,
Ինչպէս կը դողանք
Դըժոխքի բոցէն:

Բայց տարին օճախն
Իրբեւ փայտ անարդ,
Եւ ան բոց տըւաւ,
Շողեր արձակեց.
Իր մանուկ օրերն
Անդամ մ'ալ յիշեց:

25. 2. 1975

Հ. Վ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

ՕՐՈՒԱՆ ԳԻՐՔԵՐ

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՊՈԵՄՆԵՐ

Հրտ.
Ա. Շ. ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ

Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրտ. 1972, էջ 452,
ուրաժալ, լաթակազմ: Գինը 1 ռ. 83 կ.:

Բաղմավաստակ Ասատուր Մնացական-
եան արդէն 1946ին պատրաստած էր այս
արժէքաւոր մենագրութիւնը: Թէ ինչո՞ւ
այսքան ուշացեր է անոր հրատարակու-
թիւնը՝ դժհացուցիչ կերպով չէ բացա-
տրուած: Արտասահմանի պայմաններով՝
նման յապաղում մը անշուշտ ընդունելի
եւ հասկնալի է, սակայն ոչ՝ Երեւանի
համար:

Էջ 90-ը կը սկսի «Գրիգոր Տղայ»-ի
կենսագրութիւնը, դոնէ ինչ որ կարելի
է: Ասատուր Մնացականեան հաւատարմ-
օրէն կը յիշէ ինչ որ հրատարակուած է
իրմէ առաջ՝ Գրիգոր Տղայի մասին. չի
յիշեր միայն «Սալատիկ, Գրիգոր Տղայ
եւ Լեւոն Ա.» մեր երկար յօդուածը՝
լոյս տեսած ՎԻՄի մէջ, Փարիզ, 1938ին,
Յունուար-Մայիս, էջ 84-96: ՎԻՄի մէջ
հրատարակած մեր ուսումնասիրութիւնը
աւելի ճշմարտացած եւ ընդլայնած նոր
քննութիւններով՝ հրատարակեցինք այս
էջերուն մէջ (Բաղմ. 1975, թ. 1-2, էջ
160-180):

Մնացականեան մեր հազուադէպ աշ-
խատանքներէն է, որ կը ցանկայ հաւա-
տարիմ ըլլալ իր նիւթին, եւ խզճմտօրէն
կ'ուզէ ներկայացնել ինչ որ կ'ուսումն-
ասիրէ: Այդ իսկ պատճառով երբեմն ե-
ղած սխալները անմեկնելի են: Էջ 15,
կը խօսի ինչ որ «Հ. Պ. Քիպարեան»-ի մը
մասին, որ հրատարակած է «Պատմու-

թիւն Հայ Գրականութեան, Վենետիկ,
1944»: Խօսքը անտարակոյս Հայր Կիւրեղ
վարդապետ Քիպարեանի՝ բաղմավաս-
տակ եւ ծերունազարդ անխնջ Վենետի-
կեան Մխիթարեանի մասին է, որ հե-
ղինակն է «Պատմութիւն Հին Հայ Գրա-
կանութեան» արժէքաւոր հատորին:

Յաւալիօրէն նոր բան չ'աւելնար Գրի-
գոր Տղայի կենսագրութեան արդէն մե-
ղի ծանօթ հատուկտոր ծանօթութեանց
վրայ: Խորացուած չէ Միխայէլ Աստրիկի
«Թշնամութիւնը» Գրիգոր Տղայի դէմ:
Ոչ ալ դժհացուցիչ են Միխայէլ Աստրիկի
Հայոց ներքին կաթողիկոսական ընտրու-
թեանց խառնուելու մասին ըսուածները:
Ընդունելի չէ Մնացականեանի կասկածը
Գրիգոր Տղայի՝ Մլեհի եւ Նուրէդդինի
օգնութեամբ կաթողիկոսութեան տիրա-
նալու մասին. մինչ ոչ մէկ բան կ'ըսէ
Միխայէլի ամբաստանութեան մասին՝
Գրիգոր Տղայի դէմ, «յանուն արծաթա-
սիրութեան»: Ինչպէս ըսինք, մենք ար-
դէն երկար խօսած ենք այդ մասին՝ մեր
նորաւարտ աշխատութեան մէջ: Մնացա-
կանեան չ'ապացուցաներ նաեւ Լեւոն
Մեծագործի եւ Պահլաւունեաց միջեւ
դոյութիւն ունեցած «հալածանքը»: Գրի-
գոր Քարաւէժի նման կրնայ ըլլալ որ
Գրիգոր Տղայ ալ բնական մահուամբ չէ
մեռած:

Մնացականեան, էջ 30ին, արդէն կը
վերջացնէ Գրիգոր Տղայի «կենսագրա-
կան» մասը, եւ կը սկսի ներկայացնել
անոր դրական արտագրութիւնները: Հե-
ղինակը հոս իր գետնին վրայ է, եւ յա-
ջողութեամբ կը կատարէ իր աշխատան-
քը: Արժանի տեղ կու տայ Գրիգոր Տը-
ղայի մեկնաստութեանց, որպէս Մխիթար
Հերացիի «Ջերմանց մխիթարութիւն»,
աշխարհական օրինադիրը (Մովսէսի,
Լեւոնի եւ Կոստանդեայ, ինչպէս նաեւ

զինուորական օրէնք), Մխիթար Գօշի Դատաստանադիրք, Սամուէլ Անեցւոյ «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», եւայլն: Հոս պիտի չծանրանանք Մնացականեանի տեսութեանց մասին՝ երբ կը խօսի Գրիգոր Տղայի թուղթերէն վերջ, անոնց՝ քաղաքական նշանակութեան մասին (էջ 55-68), սակայն կ'ուզենք այն մէկ եզրակացութիւնը նկատի ունենալ, ուր Մնացականեան կ'ըսէ. «Հայ գրականութեան մէջ ծնունդ եւս մի գաղափար, որ ձգտում էր միջնադարի աննպաստ պայմաններում կրօնադաւանաբանական սկզբունքները ստորադասել ժողովուրդներէ բարօրութեան եւ խաղաղութեան շահերին» (87 էջ):

Ծիշտ հոս էր որ Վասակ Սիւնի սը-խալեցաւ, որովհետեւ խորհեցաւ «կրօնադաւանաբանական սկզբունքները ըստորադասել ժողովուրդներէ բարօրութեան եւ խաղաղութեան շահերին»: Մընացականեան վստահ է, որ Գրիգոր Տղայ պիտի կարենար ապահովել Հայ ժողովուրդին ճարտարութեան եւ խաղաղութեան շահերը՝ անձնատուր ըլլալով Յոյներուն եւ լքելով «կրօնադաւանաբանական սկզբունքները»: Նոյն ատեն ի՞նչ են այդ «սկզբունքները», եթէ ոչ ինքնուրոյնութեան, անկախութեան արտայայտման երեւոյթներ: Եթէ Գրիգոր Տղայ եւ իր «զինակիցները» ոչ միայն չյաղթանակեցին, այլ եւ հալածուեցին (էջ 87), անոր համար էր՝ որ հայութիւնը որեւէ ճեղք չուզեց բանալ այդ ժամանակուան ըմբռնմամբ ինքնուրոյնութեան թուժին մէջ, որ անոր յաջորդելիք անխուսափելի հեղեղը զինքը չբռնէ ու չտառնի անինքնութեան մէջ:

Ուրախ ենք որ Մնացականեան կ'ընդունի Գրիգոր Տղայի ժամանակ ունենալը «հիսթորիոսփոփում», եւ հաւանաբար ի խորոց օրտէ ընդունելու Հայուն ինքնագիտակցութիւնը՝ լաւը վստահ զատելու: Բոլոր հին ու նոր Գրիգոր Տղաներ ի զուր ճանապարհ պայմաններում միջնադարուն կամ այսօր կը ջանան հայկական պարզուկ «սկզբունքները» ստորադասել ժողովուրդներէ բարօրութեան եւ խաղաղութեան շահերին:

Հեղինակը ասկէ վերջ մանրակրկիտ վերլուծմամբ կը ներկայացնէ Գրիգոր Տղայի բանաստեղծական վաստակը: Հաճոյքով եւ հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի Մնացականեան: Իր արժէքաւորումը համոզիչ եւ ընդունելի է, ընտիր առաջնորդ՝ Գրիգոր Տղայի բանաստեղծութեանց ծաղկաստանին մէջ յամենալու համար: Ել 175ի վէսին կ'աւարտի դործին ուսումնասիրական բաժինը, եւ անկէ վերջ կը տրուին դանազան ձեռագիրներու գիտական համեմատութեամբ պատրաստուած Գրիգոր Տղայի բանաստեղծութեանց բնագիրները: Իսկ էլ 429ով կը սկսի ծանօթագրութեան մասը, ուր կը խօսուի իւրաքանչիւր ոտանաւորի վրայ, անոր մասին տալով հարկ եղած տպագրական եւ ձեռագրական ծանօթութիւններ:

«Ցանկեր»ով կը փակուի այս գնահատելի եւ արժէքաւոր աշխատութիւնը՝ որ մէկն է 1972ին Երեւան հրատարակուած կարեւորագոյն երկասիրութիւններէն:

Յ. ՔԻՐՈՍԵԱՆ

ԳԻՒԱՆ

ՀԱՅ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ՊՐԱԿ Դ. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ

Կամոյի, Մարտունու եւ Վարդեմի շրջանները

Կազմեց

Ս. Գ. ԲԱՐՈՒՈՒՎԱՐԵԱՆ

Երեւան 1973, էջ 386 (բազմաթիւ մկարմերով), ընդամենը 528 էջ, 40, լաթակազմ:

Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի այս մեծարժէք եւ անփոխարինելի հատորը կու գայ աւելնալ Դիւան Վիմագրութեան նախապէս հրատարակուած երեք շատ կարեւոր եւ գնահատելի շարքին:

Հանգուցեալ Սեդրակ Բարխուդարեանի այս գործը կը հրատարակուի յետմահու, վաստակաւոր գիտնական Պրոֆ. Կարոյ Գ. Ղաֆաղարեանի ձեռնահաս խմբագրութեամբ: Վիմական յիշատա-

կարաններու այս բազմաշխատ հատորը գեղեցիկ եւ յաւերժական յուշարձան մըն է մեղուաշան Սեդրակ Բարխուդարեանի, որուն լուսանկարը կը զարդարէ հատորին սկիզբը:

Առաջաբան մը հարկ եղած տեղեկութիւնները կու տայ Գեղարքունիքի մասին (Ուրարտական Գիւլկունի): Հողամասը, որ կը պարփակէ նաեւ Սեւանայ կղզին, մեզի հասցուցած է 1547 արձանագրութիւն, որոնցմէ միայն 248 հատը հրատարակուած էին նախապէս: Այս 1547ին մէջ չեն առնուած Սեւանայ կղզիին արձանագրութիւնները, որոնք ներառեալ պիտի ըլլան յաջորդ պրակին մէջ:

Նախ կը տրուին Նորադուզ (Նորատուս) յիշատակարանները, անոնց մասին կարեւոր ծանօթութիւններով: 996ին խաչքար մը տեղափոխուած է Երեւանի Պետական Պատմական թանգարանը:

Աշխատութիւնը կատարուած կ'երեւի խղճմտօքն, թէեւ երբեմն կան ուշադրութենէ վրիպած մանր թերացումներ: Թիւ 113 խաչքարը, որ բազմաթիւն վարպետ քարագործ Քիւրամ կազմողի խաչքար է, անթուական, սապէս ծանօթագրուած է. «Քիւրամ կազմողով որդուում է եւ մօտաւոր ժամանակը (այս խաչքարին) XVI դարի առաջին տարիները»: Ասիկա ճիշտ չէ. XVI դարի առաջին տարիները կ'ըլլան 1500-1510 թուականները, մինչ Քիւրամ կազմողի քանդակները 1582 թուականէն մինչեւ 1602 կ'երկարին, որով ծանօթութիւնը պէտք է սրբազրել XVII դարի առաջին տարիները:

Ել 49, կը սկսին «Կամոյ քաղաք (Նոր Բայազիտ, Գաւառ)»ի արձանագրութիւնները: Կը տրուի համառօտ ծանօթութիւն: Նշանակելի է պարագան անհետացած խաչքարերու եւ այլ արձանագրութեանց:

Ել 67, կը տրուի «Հայրաւան», անոր մասին կարեւոր ծանօթութիւններով: Իսկ էլ 84, «Բատիկեան»ի մասին: Ել 89 «Մարուխան»ի մասին: Ել 92 «Հացառատ»: Ել 97 «Կարմիր»: Ել 107 «Լանջաղբիւր»: Ել 108 «Արծուաբար»: Ել 109 «Գիւղատեղեր Մանուշարի Դաշտում»:

Ել 119 «Ներքին Աւուշալու»: Ել 134 «Լիճք»: Ել 146 «Վարդենիկ»: Ել 167 «Աստղածոր»: Ել 178 «Վաղաշէն»: Ել 180 «Ձուաբար»: Ել 188 «Թագադիւղ»: Ել 200 «Վերին Գետաշէն»: Ել 202 «Աղաթան»: Ել 205 «Մարտունի»: Ել 214 «Վերին Կղնուտ»: Ել 234 «Երանոս»: Ձարմանալի է որ այս գիւղին «ոչ հին եկեղեցիներ»... անհետացել են խաչքարեր, որոնցմէ մին մագնաւորաբար (թիւ 982) «մեծ եւ գեղաքանդակ, դրուած է եղել եկեղեցու ներսում... էլ այժմ չկան» (էլ 235): Երեւելի վրիպակ մը, առ ի չգոյ է վրիպակներու նշումին. թիւ 1015 խաչքարին «ԿԱՋՄԵՓԻ» սրբազրէ ԿԱՋՄԵՓԻ: Ել 241 «Ձորագիւղ»: Ել 251 «Փառականք»: Ել 263 «Ներքին Գետաշէն»:

Ել 289ով կը սկսի Բասարգեշարի շրջանը «Մաքինեաց Վանք»: Ել 297 «Գթաշէն - Գիւղատեղի»: Ել 301 «Կարճաղբիւր»: Ել 307 «Ձախրու», «Ձառքենդ», «Շիշկայա», «Դաշքենդ»: Ել 333 «Մեծ Մաղրա»: Խիստ վրդովեցուցիչ է հոս տրուած ծանօթութիւնը, ըստ որում «Մարտեանցը հաշուել է 107 կանգուն խաչքար (1895ին), եւ յանձնել գիւղի տանուտէրի հսկողութեանը, բայց այժմ դրանց թիւը մէկ տասնեակից չի անցում»: Նոյնքան վրդովեցուցիչ եւ զարմանալի է որ հին գերեզմանատունը, մինչեւ հիմա մնացած, Քրիստոսի 881 թուականէն խաչքարը (հոս արձանագրութիւն թիւ 1358) խիստ արժէքաւոր Գրիգոր Ատրնեբսեհեանի անեղծ յիշատակարանով, չէ փոխադրուած Երեւանի Պետական Պատմական թանգարանը, կամ թէ էլ միմեծի բակը, ուր այժմ բազմաթիւ խաչքարեր փոխադրուած են ու կը պահուին: Ել 343 «Փոքր Մաղրա»: Ել 344 «Ակունք»: (Վրիպակ է հատուածի մէջ «նարերին», կարգա «Դարերին»): Ել 360 «Վասակաշէն»: Ել 367 «Ազատ Գիւղ»: Ել 372 «Ղամիշլու»: Ել 377 «Մովսէկ»: Ել 381 «Արդանիւ»: Ել 383 «Ջիւր»: Ել 384 «Շորժա», որով կ'աւարտի 1547 զանազան արձանագրութեանց օրինակութիւնը եւ պարզումը, գնահատելի աշխատանքով կատարուած: